

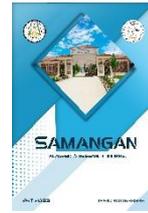
Samangan Scientific and Research Journal

<https://researchsparker.edu.af/index.php/SARJ>

DOI: 10.64226/sarj.v3i01.87

e-ISSN:3105-1715

ISSN: 3006-8835

An Examination of the Wisdoms of Abrogation (Naskh) in the Holy Qur'an.

Mihrab al-Din Shahab^{1,*}

¹Department of Islamic teachings, Education Faculty, Samangan University, Samangan, Afghanistan

* *Corresponding Author:* mehrabshahab26643@gmail.com

Cite this study: Shahab, M. D. (2025). An Examination of the Wisdoms of Abrogation (Naskh) in the Holy Qur'an. Samangan Scientific and Research Journal, 3(1), 82-95.

Keywords

Wisdom, Abrogation, Qur'an, Doubt, Public Interest (Maslaha)

Research

Received:2025-08-25

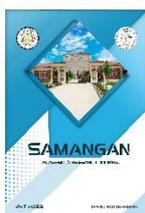
Revised: 2025-09-20

Accepted:2025-10-21

Published:2025-12-30

Abstract

The discussion of abrogation (Naskh) is not only a topic in Islamic jurisprudence and the principles of jurisprudence but also represents an important branch of Qur'anic sciences. Alongside other branches, it plays a fundamental role in the interpretation and application of Qur'anic verses. Therefore, it has been accepted—except for a few cases—by the majority of scholars of the Islamic Ummah, who have cited numerous textual and rational evidences in its support. Naskh means the repeal of an earlier legal ruling by a later one and is explicitly mentioned in the Qur'an in several instances. It is considered a reflection of the wisdom and mercy of Allah, as the All-Wise never acts without purpose. However, some individuals ignore certain divine commands and deny the concept of abrogation, deeming it pointless. In reality, Naskh, besides being a divine decree, carries numerous benefits and wisdom. This study employs a descriptive-analytical method to explore the wisdom behind the occurrence of abrogation in the Qur'an and illustrates each concept through examples from Qur'anic verses. The results of the study demonstrate that abrogation occurs in the Qur'an for purposes such as divine mercy, consideration of public interest (maslaha), gradual legislation, testing and examining the believers, and to ease and benefit the Muslim community.

مجله علمی-تحقیقی سمنگان

<https://researchsparker.edu.af/index.php/SARI>

DOI: 10.64226/sarj.v3i01.87

e-ISSN:3105-1715

ISSN: 3006-8835

بررسی حکمت‌های نسخ در قرآن کریم

پوهنیار محراب الدین شهاب^{*۱}

دیارتمنت تعلیمات اسلامی، پوهنځی شریعات، پوهنتون سمنگان.

* نویسنده مسؤول: mehrabshahab26643@gmail.com

شهاب، م. د. (۱۴۰۴). بررسی حکمت‌های نسخ در قرآن کریم، ۳(۱)، ۹۵-۸۲.

مرجع‌دهی:

کلمات کلیدی

چکیده

بحث نسخ افزون بر علم فقه و اصول فقه یکی از شاخه مهم علوم قرآنی نیز به شمار می‌رود و درکنار سایر شاخه‌ها در تفسیر و تطبیق آیات قرآن کریم و فهم درست شریعت اسلامی نقش اساسی دارد به همین اساس، جزء اندک مورد اتفاق اکثریت دانشمندان امت اسلامی بوده و آن را پذیرفته‌اند و برای اثبات آن به دلایلی نقلی و عقلی فراوانی استناد جسته‌اند. نسخ به معنای رفع حکم شرعی مقدم با حکم شرعی متاخر از آن است به گونه صریح و فراوان در قرآن کریم واقع شده است و این موضوع از سرآگاهی و لطف ذات حکیم خداوند صورت گرفته است چون ذات حکیم هیچ کاری را بدون حکمت انجام نمی‌دهد اما با آن هم کسانی هستند که برخی دساتیر و فرامین خدا را نادیده می‌نگرند از جمله نسخ را انکار می‌کنند و آن را چیزی بی‌هوده تلقی می‌نمایند، در حالیکه نسخ برعلاوه که فرمان قادر توانا است دارای حکمت‌ها و فواید فراوان نیز است، این تحقیق با استفاده از روش توصیفی تحلیلی حکمت‌های وقوع نسخ در قرآن کریم را مورد بررسی قرار داده و هرکدام را درضمن مثال‌ها با آیات قرآن کریم تطبیق داده است نتایج تحقیق نشان می‌دهد وقوع نسخ در قرآن کریم به هدف چون رحمت و مصلحت سنجی خداوند، رعایت تدریج در تشریح احکام، آزمایش و امتحان مکلف و خیر خواهی و آسان‌گیری برای امت صورت گرفته است.

حکمت،

شبهه،

قرآن،

مصلحت، نسخ

مقدمه

حکمت ازلی خداوند طوری بوده است که شریعتی تا یک زمان معین به منفعت و مصلحت یک ملت و جامعه کارایی داشته و نسبت به مرور زمان به منفعت و مصلحت دیگران نباشند و به عوض آن شریعتی دیگر جایگزین آن شود و شریعت قبلی نسخ و ازاله گردد، چنانچه شرایع قبلی یکی پی دیگری منسوخ گشته و آخرین شریعت قبل از ظهور دین مقدس اسلام با شریعت جدید که توسط پیامبر آخر الزمان معرفی شده، منسوخ گشته اند و به همین ترتیب می تواند در میان خود شرایع در مسایل احکام و امور جزئی نیز نسخ رخ دهد و چون برخی احکام می تواند تا یک مدت معینی به مصلحت و منفعت پیروان شریعت قرار گیرد و در زمان دیگر این مصلحت و منفعت متحقق نشود که در نتیجه می تواند یک حکم کاملاً برداشته شود نظیر برداشته شدن پرداخت صدقه هنگام نجوا با پیامبر خدا، و یا حکم دیگری جانشین آن شود مانند مدت عدت زن بیوه از یک سال که چهار ماه و ده روز جانشین آن شده است و غیره ... این موارد از جمله امور اتفاقی همه مسلمان است اما در این میان برخی ها به هدف ایجاد شک و تردید نسبت به احکام و معتقدات اساسی دین مقدس اسلامی موضوع نسخ را وسیله و اسباب گرفته اند و از این طریق می خواهند که حقانیت قرآن و شریعت را زیر سوال ببرند و وجود نسخ را انکار کنند پس سوالی که مطرح می شود این است، هدف از نسخ برخی آیات قرآن توسط برخی دیگر چیست و چه حکمت های را در پی دارد تحقیق حاضر می خواهد که وجود نسخ را در قرآن کریم با دلایل عقلی و نقلی به اثبات برساند و سپس اسرار و حکمت های آن را که سراسر به مصلحت و منفعت بنده گان است یکی پی دیگری به معرفی بگیرد. به نظر می رسد که وقوع نسخ در قرآن کریم به هدف توجه به مصالح بنده گان، تدریجی بودن و تکامل شریعت، آزمایش و امتحان مکلف و خیر خواهی و آسان گیری برای امت صورت گرفته است. در مورد نسخ کتاب ها و مقالات فراوانی نگارش شده است اما به نظر نگارنده در خصوص حکمت های نسخ در قرآن کریم تحقیق جامعی صورت نگرفته است و در این زمینه خلای علمی مشاهده می شود، تحقیقات که به گونه عمومی موضوع نسخ را واکاوی نموده اند می توان برخی آن ها را نام برد از جمله ۱- (مناهل العرفان فی علوم القرآن، محمد عبدالعظیم الزرقانی، انتشارات، دارالکتاب العربی، ۱۴۱۵ ه ق)؛ ایشان در باره علوم قرآن بحث های عمیق و گسترده ای دارد و در مورد نسخ بیشترین تمرکز آن بر ادله جواز وقوع نسخ و دفع شبهات منکرین است و در باره حکمت های وقوع در قرآن کریم خیلی کوتاه و مختصر اشاره نموده است و هیچ گونه توضیح و مثالی ارائه نکرده است، تحقیق حاضر حکمت های نسخ را طی چندین شماره بررسی و برای هر کدام مثال های قرآنی همراه با توضیح و تحلیل تقدیم خواننده گان نماید.

۲- البرهان فی علوم القرآن، بدرالدین زرکشی دار احیاء کتب العربیه عسی البابی الحلبي و شرکائه، (۱۳۷۶)؛ نویسنده در این اثر مباحث علوم قرآنی را طی چهل و هفت نوع به معرفی گرفته است و نوع سی و چهارم آن را به نسخ اختصاص داده است اما در مورد حکمت‌های نسخ چیزی نگفته است.

۳- منطق فهم نسخ در قرآن دکتر محمد عماره ترجمه یاسین عبدی، انتشارات احسان، (۱۳۹۷)؛ دکتر عمار در این اثر دیدگاه دانشمندان متقدمین و متاخرین را ارزیابی نموده است و به این نظر است که نسخی در قرآن وجود ندارد. ۴- (الناسخ و المنسوخ، علی بن احمد ابن حزم الاندلسی، انتشارات دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۶)؛ ابن حزم در مورد تعریف، شرایط، انواع و نمونه‌های نسخ تحقیق نموده است و از حکمت‌های نسخ بحثی به میان نیاورده است.

بنا بر این در تحقیق حاضر تلاش می‌شود با استفاده از روش توصیفی تحلیلی، حکمت‌های وجود نسخ در قرآن کریم بیان و با مثال‌های قرآنی تطبیق گردند و شبهات و اعتراضات که به هدف نقص و عیب جویی برقرآن متوجه می‌شوند برطرف گردند.

مواد و روش تحقیق

در تحقیق حاضر از روش صورت توصیفی - تحلیلی استفاده شده است و از شیوه‌های جمع‌آوری اطلاعات به گونه کتاب‌خانه‌یی و مطالعات کتب علوم قرآنی، تفسیری، اصول فقه و کتاب‌های مرتبط کار گرفته شده است و همچنان نویسنده، از منابع و سایت‌های معتبر اینترنتی نیز استمداد جسته است.

مفهوم نسخ: از نگاه لغت نسخ دارای چندین معنا است اینک در ذیل توضیح داده می‌شود

الف: به معنای ازاله و ابطال (از بین بردن و محو کردن) است عرب می‌گوید: «نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ» خورشید سایه را از بین برد.^۱ و در آیه قرآن نیز به همین معنا است (فَيُنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ^۲ خداوند آنچه را که شیطان القا می‌کند بر می‌دارد).

ب: نسخ به معنای انتقال از یک محل است.^۳ اعراب می‌گویند: «نَسَخْتُ الْكِتَابَ» یعنی مطالب کتاب را به کتاب دیگری بردم این معنا هم در قرآن کریم وجود دارد خداوند متعال فرموده است (إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ^۴ ترجمه: ما تمام کارهای که شما انجام میدادید توسط فرشتگان یاد داشت می‌کردیم و می‌نوشتیم).

^۱ راغب، اصفهانی، (۱۴۱۲ هـ ق)، المفردات فی غریب القرآن، الناشر دار القلم، الدار الشامیه - دمشق بیروت، ص ۸۰۱

^۲ سوره حج آیه ۵۲.

^۳ احمد بن فارس، (۱۳۹۹ هـ ق)، معجم مقاییس اللغه، درالفکر، ج ۵، ص ۴۲۴.

^۴ سوره جاثیه آیه ۲۹.

ج: نسخ به معنای جاگزین کردن است چنانچه عرب می گوید نسخ القاضی الحکم یعنی قاضی حکم را تغییر داد و جابجا نمود.^۱ این معنای سومی معنای لغوی اصلی نسخ نیست اما در زمینه های فقهی و قرآنی به طور غیرمستقیم به معنای جاگزین و استبدال آمده است.

معنای اصطلاحی نسخ: دانشمندان علوم قرآن، فقه و اصول فقه برای نسخ تعاریف متعدد آورده اند ما تنها به یکی آن ها که توسط قتاده تعریف شده است بسنده می کنیم «النسخ هو رفع الحکم الشرعی بدلیل شرعی متأخر».^۲

این تعریف با اندک تفاوت توسط دانشمندان همچون عبدالعظیم زرقانی، ابو عبیده قاسم بن سلام هروی، نورالدین عتر و جلال الدین سیوطی نیز ارائه شده است.

حکمت: در لغت به معنای منع (بازدارندگی) آمده است و در اصل به معنای منع از ظلم است و به دهن بند اسب نیز حکمه گفته می شود چون اسب را از حرکت نا مناسب باز می دارد و به دانش نیز حکمت گفته می شود چون دانش انسان از اشتباه و فساد باز می دارد.^۳

در اصطلاح: حکمت مصلحت برتری است که در تشریح (احکام شرعی) مورد نظر است، اما همیشه علت (مبنای) صدور حکم قرار نمی گیرد.^۴ منظور از حکمت فایده است یعنی در نسخ هدف و فایده وجود دارد که حکمت نامیده می شود.

بررسی دیدگاه موافقان و مخالفان نسخ

در رابطه به جواز وقوع نسخ در قرآن کریم به جزء اندک دانشمندان همه اتفاق نظر دارند که در ادامه طی عنوان دیدگاه مخالفان و موافقان این مطلب را توضیح می دهیم

دیدگاه مخالفان: در میان دانشمندان کسانی وجود دارد از جمله ابو مسلم اصفهانی^۵ که قایل به وقوع نسخ نیستند و به دلایل ذیل استناد نموده اند.

^۱ محمد بن مکرّم، ابن منظور، (۱۴۰۴ ق) لسان العرب، بیروت دار احیاء التراث العربی، ج ۶، ص ۳۴۴.

^۲ القتاده بن دعامة، السدوسی، (۱۴۱۸ هـ. ق)، الناسخ و المنسوخ، ناشر موسسه الرساله، ص ۶.

^۳ احمد بن فارس، (۱۳۹۹ هـ. ق)، معجم مقاییس اللغة، درالفکر، ج ۲، ص ۹۱.

^۴ علی بن محمد، آمدی، (۱۳۸۷ هـ. ش) الاحکام فی اصول الاحکام، موسسه النور، - ریاض، ج ۳، ص ۱۴۷.

^۵ محمد بن بحر اصفهانی، مشهور به ابو مسلم اصفهانی (۲۵۴-۳۲۲ هـ. ق) از علمای طراز اول سده سوم هجری است که آثار مهمی در تفسیر، حدیث و ادبیات از خود بجا گذاشته است وی در کتاب خود با عنوان جامع التاویل لمحکم التنزیل که تقریباً چهار جلد است به تفسیر آیات قرآن پرداخته است وی در آثار متعدد فکری خود به انکار مقوله نسخ در قرآن کریم به معنای محو احکام پرداخته و از اساس این مساله را مردود دانسته است.

۱- (لَا يَأْتِيهِ الْبُطْلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ^۱ ترجمه: هیچ گونه باطلی از هیچ جهت و نظری متوجه قرآن نمی‌گردد)، طبق نظر اصفهانی اگر در قرآن نسخ رخ دهد به معنای راه پیدا کردن باطل است.^۲

۲- ایشان در تاویل آیه (مَا تَنسَخْ مِنْ آيَةٍ) می‌گویند منظور از آن نسخ شرایع موجود در کتب قدیم تورات و انجیل است، و یا منظور از نسخ انتقال از لوح محفوظ به سایر کتب و نوشته‌ها است.^۳

۳- وی در تفسیر آیه (مَا تَنسَخْ مِنْ آيَةٍ) چنین می‌گوید این آیه بر وقوع نسخ دلالت ندارد بلکه بر این دلالت می‌کند اگر نسخ واقع شود به طرف بهتر از آن انجام می‌گیرد.^۴

جمهور دانشمندان علوم اسلامی در مورد وقوع نسخ به دلایل زیادی استدلال نموده است که ذیلاً بیان می‌شود.

۱- آیه (مَا تَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا).^۵ ترجمه: هر آیه ای را نسخ کنیم یا فراموشش گردانیم بهتر از آن یا همسان آن را می‌آوریم). به صورت صریح و روشن بر وقوع نسخ دلالت دارد.

۲- آیه (وَإِذَا بَدَلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا نُنزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ.^۶ ترجمه: هر گاه آیه ای را به جای آیه دیگر قرار می‌دهیم و خدا خود بهتر میداند که چه چیزی را نازل می‌کند می‌گویند که بی‌گمان به خدا دروغ می‌بندی) نیز به صورت روشن در مورد تغییر آیات و احکام وارد شده است، تغییر شامل برداشتن و اثبات آیه است و چیزیکه برداشت شده است یا تلاوت آیه است و یا حکم آن در هر صورت این رفع و نسخ به حساب می‌رود.^۷

۳- بر علاوه دلایل نقلی دلایل عقلی فروانی نیز وجود نسخ در قرآن کریم را تایید می‌کند به این صورت که (وجود نسخ در شریعت یکی از جلوه‌های رعایت مصالح شرعی است مصلحت‌ها با تغییر زمان‌ها تفاوت می‌کنند چه بسا حکمی در زمانی دارای مصلحت باشد و لی در زمان دیگر نه، مانند کاری که طیب با مریض می‌کند برای مریضی در یک زمان معین استفاده از دوی خاصی را تجویز می‌کند و در زمان او را از همان دوا پرهیز می‌کند شریعت نیز در تمام حالات مصالح بنده گان را در نظر گرفته است از همین رو برخی احکام را به خاطر رعایت مصلحت بنده گان نسخ کرده است و این از رحمت و لطف خداوند بر بنده گانش است).^۸

انواع نسخ: نسخ به طور عموم به چهار دسته تقسیم شده است.

^۱ فصلت، آیه ۴۲.

^۲ محمد عماره، مترجم: یاسین عبدی، (۱۳۹۷ هـ. ش. ۹)؛ منطوق فهم نسخ در قرآن، نشر احسان تهران، چاپ اول، ص ۱۲۳.

^۳ همان، ص ۱۲۵.

^۴ محمد علی، صابونی، مترجم: فرزاد پارسا، (۱۳۹۸ هـ. ق.)، تفسیر آیات احکام، نشر کردستان، سنندج، چاپ اول، ج اول، ص ۱۱۱.

^۵ بقره، آیه ۱۰۶.

^۶ نحل، ۱۰۱.

^۷ محمد علی، صابونی، مترجم: فرزاد پارسا، (۱۳۹۸ هـ. ق.)، تفسیر آیات احکام، نشر کردستان، سنندج، چاپ اول، ج اول، ص ۱۱۲.

^۸ ابو عبدالله محمد بن احمد انصاری قرطبی، (۱۳۸۴ هـ. ق.)، الجامع لاحکام القرآن، دارالکتب المصریه - قاهره، چاپ دوم، ج ۲، ص ۶۴.

۱- نسخ قرآن با قرآن: مانند نسخ این آیه (وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ. ۱ ترجمه: آنچه که شما اظهار می کنید و آنچه را پنهان می کنید خداوند نظارت می کند و مورد مواخذه قرار می دهد)، با آیه (لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا. ۲ ترجمه: خداوند هیچ نفسی را بالاتر از توانش مکلف نمی گرداند).

۲- نسخ قرآن با سنت: مانند حکم آیه وصیت (كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ. ۳ ترجمه: با این حدیث مشهور پیامبر (إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَعْطَى كُلَّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ، وَلَا وَصِيَّةَ لِرِوَاثٍ) ۴. نسخ شده است و با محتوای آیه عمل کرده نمی شود.

۳- نسخ سنت با سنت: مانند حکم نهی پیامبر از زیارت قبور که با دستور خود پیامبر نسخ شده است (عن بریده عن ابيه قال قال رسول الله (ص) "كُنْتُ مَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ إِلَّا فُرُوزُهَا) ۵. ترجمه: شمارا از زیارت قبور منع می کردم و حالا می توانید به زیارت آنها بروید).

۴- نسخ سنت با قرآن: مانند نسخ توجه از بیت المقدس به سوی کعبه، به این معنا که مسلمانان در ابتدا براساس دستور پیامبر طرف بیت المقدس نماز می خواندند و بعد از نزول این قول خداوند (قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۶ ترجمه: در نماز به سمت مسجدالحرام رو گردان) قبله اولی نسخ شد و مسلمانان براساس دستور آیه فوق رو به طرف کعبه نماز را ادا نمودند. ۷

انواع نسخ در قرآن: نسخ در قرآن کریم بر سه نوع صورت گرفته است که هر کدام را ضمن مثال توضیح می دهیم.

۱- **نسخ تلاوت و حکم:** در این نوع نسخ قرائت و عمل به آن جایز نیست چون به طور کلی نسخ شده است مانند آیه که براساس حکم آن ده بار شیر خوردن سبب محرمیت رضاعی می شد اما نسخ شده است، مثال (عَنْ عَائِشَةَ؛ أَنَّهَا قَالَتْ: كَانَ فِيهَا أَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى مِنَ الْقُرْآنِ: عَشْرُ رَضَعَاتٍ مَغْلُومَاتٍ يَحْرِمْنَ، ثُمَّ نُسِخَ بِخَمْسِ مَغْلُومَاتٍ، فَتَوَفَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهْنًا وَمِمَّا يُقْرَأُ مِنَ الْقُرْآنِ. ۸ ترجمه: این آیه حکم و تلاوت آن هردو نسخ شده است.

^۱ بقره، آیه ۲۸۴

^۲ بقره، آیه ۲۸۶.

^۳ بقره آیه ۱۸۰.

^۴ ابوعیسی محمد بن عیسی بن سوره الترمذی، (۱۴۳۰هـ.ق)، سنن الترمذی، ناشر در احیا التراث العربی بیروت لبنان چاپ اول ج ۴ ص ۱۹۸.

^۵ ابو عبدالله محمد بن یزید بن ماجه قزوینی، (۱۴۳۰هـ.ق)، سنن ابن ماجه، نشر دارالرساله العالمیه، چاپ اول، ج ۲، صفحه ۵۱۲.

^۶ بقره، آیه ۱۴۴.

^۷ محمد عبدالعظیم الزرقانی، (۱۴۱۵هـ.ق)، مناهل العرفان فی علوم القرآن، انتشارات دارالکتب العربی-بیروت، چاپ اول، ج ۲، ص ۱۶۷-۱۶۹.

^۸ ابوالحسین مسلم بن الحجاج القشیری النیسابوری، (۱۳۷۴ هـ.ق)، دار احیا تراث العربی - بیروت لبنان، ج ۲، ص ۱۰۷۵.

۲- نسخ تلاوت دون حکم: در این نوع نسخ قرائت به آن درست نیست اما به محتوای آن عمل کرده می‌شود، مثال (عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ: لَقَدْ خَشِيتُ أَنْ يَطُولَ بِالنَّاسِ زَمَانٌ حَتَّى يَتَوَلَّ قَائِلٌ: مَا أَجْدُ الرَّجْمَ فِي كِتَابِ اللَّهِ، فَيَضِلُّوا بِرُكِّ فَرِيضَةٍ مِنْ فَرَايِضِ اللَّهِ، أَلَا وَإِنَّ الرَّجْمَ حَقٌّ، إِذَا أُخْصِنَ الرَّجُلُ وَقَامَتِ الْبَيْتَةُ، أَوْ كَانَ حَمَلٌ أَوْ اعْتِرَافٌ، وَقَدْ قَرَأَهَا الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَيَّا فَاذْمُوهَا الْبَيْتَةَ «رَجِمَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَجِمْنَا بَعْدَهُ»^۱ ترجمه: تلاوت آن نسخ شده است به همین مناسبت حضرت عمر گفته است اگر به این خاطر نبود که مردم بگویند که عمر در کتاب خدا چیزی زیاد نموده آن آیه را با دست خود می‌نوشتیم. این دو نوع نسخ نادر است و به ندرت در قرآن کریم یافت می‌شود.

۳- نسخ حکم دون تلاوت: معنای نسخ این است که حکم آیه منسوخ شده است اما تلاوت آن باقی و در قرآن موجود است، این نوع نسخ در قرآن کریم به وفور و کثرت یافت می‌شود چنانچه زرکشی هم گفته است این نوع نسخ در شصت و سه سوره رخ داده است مانند آیه جهاد، آیه عده، آیه پیشکش کردن صدقه هنگام نجوا کردن با رسول خدا و غیره^۲ که در ادامه برخی آیات منسوخ و ناسخ تذکر داده می‌شود.

۱- آیه صدقه هنگام نجوا: این آیه سوره مجادله (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَةً^۳) با این آیه (ءَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تُفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ^۴) نسخ شده است ولی تلاوت آن باقی است.

۲- آیه جهاد: این آیه (إِن يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِن يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ^۵). با آیه (الَّذِينَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِن يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِن يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ^۶) نسخ شده است.

۳- آیه عده: (وَالَّذِينَ يَتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مِمَّا تَرَكَوا إِلَى الْوَالِدِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ^۷) با این آیه (وَالَّذِينَ يَتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا^۸) نسخ شده و تلاوت آن باقی است.

شرایط نسخ: چنانچه در تعریف نسخ گذشت از لابلائی تعریف یک سلسله شرایط نسخ نیز دانسته می‌شود در صورت که این شرایط متحقق نگردد نسخ شرعی متحقق نمی‌گردد این شرایط قرار ذیل روشن می‌شود.

^۱ ابو عبدالله محمد بن یزید، قزوینی، (بی تا)، سن ابن ماجه، دار احیا کتب العربی ج ۲، ص ۸۵۳

^۲ بدرالدین بن بهادر، الزرکشی، (۱۳۷۶ هـ. ق)، البرهان فی علوم القرآن، نشر دار المعرفه، بیروت، لبنان چاپ اول، ج ۲، ص ۳۷.

^۳ مجادله، آیه ۱۲.

^۴ مجادله، آیه ۱۳

^۵ انفال، آیه ۶۵.

^۶ انفال، آیه ۶۶.

^۷ بقره، آیه ۲۴۰.

^۸ بقره، آیه ۲۳۴.

^۹ نورالدین، عتر، (۱۴۴۲ هـ. ق)، علوم القرآن الکریم، انتشارات دارالمنهاج القویم-دمشق، چاپ اول، ص ۱۳۲.

۱- منسوخ باید یک حکم شرعی باشد نه عقلی، چون احکام عقلی مثل برائت اصلی که با آمدن وجوب عبادات پایان می‌آید نه بانسخ.

۲- نسخ باید با خطاب شرعی (وحی) صورت گرفته باشد بنا براین فرد که بمیرد و حکم از آن قطع شود این نسخ شمرده نمی‌شود چون مرگ برطرف کننده حکم است نه ناسخ آن.

۳- حکم مؤقت نباشد، پس در احکام زمانمند و وقت دار نسخ تطبیق نمی‌شود مانند ممنوعیت نماز نفل در زمان خاص (بعد از نماز عصر تا غروب آفتاب) چون این ممنوعیت با سپری شدن زمان پایان می‌آید.^۱

۴- جمع میان دلیلین (ناسخ و منسوخ) ممکن نباشد و میان هردو تعارض حقیقی وجود داشته باشد.^۲

نتایج تحقیق

چنانچه روشن گردید که نسخ در قرآن کریم اتفاق افتاده و به وفرت مثال های آن وجود داشته است و این وجود نسخ در قرآن کریم افزون براینکه امر و دستور خداوند متعال است، دارای فواید و حکمت های نیز است که در ذیل به توضیح هریک پرداخته می‌شود.

۱- مصلحت سنجی خداوند (توجه به مصلحت بنده گان): مصلحت بنده گان همواره مورد توجه آیات قرآن کریم قرار گرفته است گرچه واژه مصلحت به گونه واضح وارد نشده است اما مفهوم آن در بسیاری جاها دیده می‌شود خداوند فرموده است (وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا)^۳. ترجمه: خودتان را نکشید بدون شک خداوند به شما مهربان است). نسخ نیز یکی از نشانه لطف و مهربانی خداوند جل جلاله است زیرا ممکن است یک حکم در زمانی به خیر و صلاح امت باشد و در زمان دیگر نه، پس خداوند متعال در زمان حکمی را تشریح می‌کند که مطابق به منفعت بنده گانش باشد و مصلحت آن‌ها در نظر گرفته شود، مانند نسخ عده زنان بیوه از یک سال (وَالَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْكُمْ وَيَدْرُونَ أَرْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَرْوَاحِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ)^۴ ترجمه: کسانی که از شما وفات می‌کنند و همسرانی از خود بجا می‌گذارند باید وصیت کنند برای همسران که تا یک سال از نفقه و سکونت در خانه بهره مند شوند بدون اینکه از خانه بیرون شوند) به چهار ماه و ده روز که فرموده است (وَالَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْكُمْ وَيَدْرُونَ أَرْوَاجًا يَرِضْنَ بِأَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا)^۵. ترجمه: زنان شوهر مرده باید چهار ماه و ده روز انتظار بکشند و عدت سپری نمایند).

^۱ ابو محمد علی بن احمد بن سعید بن حزم اندلسی، (۱۴۰۶هـ.ق)، الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم، دارالکتب العلمیه- بیروت لبنان، ص ۷.

^۲ ابوبکر ابن عربی، (۱۴۱۳هـ.ق)، الناسخ و المنسوخ، نشر مکتبه الثقافه الدینیة، چاپ اول ج ۲، ص ۱.

^۳ سوره نساء آیه ۲۹.

^۴ بقره آیه ۲۴۰.

^۵ بقره آیه ۲۳۴.

بر اساس آیات فوق مدت عده زن که شوهرش وفات می‌کند در ابتدا یک سال کامل بود و سپس با آیه دیگر که مدت آن چهار ماه و ده روز است منسوخ گشته است بدون تردید در وقوع این نوع نسخ مصلحت خانم در نظر گرفته شده است به این معنا که خانم که شوهرش وفات می‌کند در مدت چهار ماه ده روز مدت عدت کاهش پیدا می‌کند و زمینه ازدواج مجدد مهیا می‌گردد و در نتیجه از بی سرنوشتی و ضیاع وقت جلوگیری می‌شود.

۲- تدریجی بودن و تکامل شریعت: احکام اسلامی به صورت مرحله به مرحله نازل شده اند تا به واسطه آن دعوت اسلامی و رشد تدریجی جامعه و شریعت اسلامی به کمال برسد. و این رشد تدریجی همیشه مورد نظر شریعت بوده و یکی از سنت الهی به شمار می‌رود تا همه آماده پذیرش و تغییر شوند و بسیاری احکام این روند را طی نموده است مانند حکم شراب، حرمت شراب از همان اول بعثت پیامبر هدف و مقصد اساسی دین اسلام بود اما در ابتدا صریحا و به یک باره گوی حرمت آن اعلام نشده است بلکه تدریجا نازل گشت چون عرب جاهلیت در آن زمان از آن می‌نوشیدند و از طریق تجارت آن امرار معاش و زنده گی می‌کردند و منابع رزق و روزی شان به شمار می‌رفت و اگر حرمت آن دفعی تشریح می‌گردید و تدریج رعایت نمی‌گردید بدون شک همه در مشقت و رنج گرفتار می‌شدند، به همین اساس حضرت عائشه فرموده است. (لَئِنَّمَا نَزَّلَ أَوَّلَ مَا نَزَّلَ مِنْهُ سُورَةٌ مِنْ الْمُفْصَلِ فِيهَا ذِكْرُ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ، حَتَّى إِذَا تَابَ النَّاسُ إِلَى الْإِسْلَامِ نَزَّلَ الْحَلَالَ وَالْحَرَامَ، وَلَوْ نَزَّلَ أَوَّلَ شَيْءٍ: لَا تَشْرَبُوا الْخَمْرَ لَقَالُوا: لَا نَدْعُ الْخَمْرَ أَبَدًا، وَلَوْ نَزَّلَ: لَا تَزْنُوا لَقَالُوا: لَا نَدْعُ الزِّنَا أَبَدًا.^۱ ترجمه: اولین چیزی که از قرآن نازل شد، سوره‌ای از مفصل بود که در آن از بهشت و جهنم سخن رفته بود تا زمانی که مردم به اسلام روی آوردند، احکام حلال و حرام نازل شد، اگر اولین چیزی که نازل می‌شد این بود که «شراب ننوشید»، می‌گفتند: ما هرگز شراب را ترک نمی‌کنیم و اگر نازل می‌شد که «زنا نکنید»، می‌گفتند: ما هرگز زنا را ترک نمی‌کنیم چون برای شان سخت تمام می‌شد، برای وضاحت بیشتر این موضوع مراحل را که حرمت شراب سپری نموده است بیان می‌شود.

مرحله اول اعلام نفرت نسبت به شراب به گونه غیر مستقیم: برای اولین بار خداوند درباره شراب چنین می‌فرماید: (وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا.^۲ و از میوه‌های درختان نخل و انگور، مسکرات و روزی خوب و پاکیزه می‌گیرید).

خداوند متعال فرموده است که توسط این دو درخت به شما انعام صورت گرفته است دو درختی که از آنها شراب مست کننده و رزق خوب که مردم از آن نفع می‌برد بدست می‌آید، دومی را به صفت حسن و صف نموده است و اولی را وصف نموده است و گفته است که مطلقا مست کننده است و عقل را از بین می‌برد بناء با ذکر اوصاف متضاد برای هر عاقلی روشن می‌گردد که بین منافع و مضرات شراب تفاوت بزرگ است.

^۱ ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم البخاری، (۱۴۳۳ هـ.ق)، صحیح البخاری، نشر دارالتواصل - قاهره، چاپ اول، ج ۶، ۵۳۸.

^۲ نحل، آیه ۶۷.

مرحله دوم اعلام نفرت نسبت به شراب به گونه مستقیم: در این مرحله شراب مورد مذمت و نکوهش قرار گرفته است به این صورت که اضرار آن به مراتب بیشتر از منافع است باز هم انسان دارای اختیار است که آن را می‌نوشند و یا ترک می‌کنند، (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعَةٌ لِلنَّاسِ وَإِنَّهُمْ أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا^۱). ترجمه: در مورد شراب و قمار از تو می‌پرسند، بگو در آنها گناه بزرگ و منافع برای مردم است اما گناه شان نسبت به منفعت آنها بیشتر است). بعد از نزول برخی شراب را ترک و برخی دیگر نوشیدند.^۲

مرحله سوم حرمت شراب در حالت خاص (نماز): در مرحله سوم نوشیدن شراب تنها در حالت نماز ممنوع قرار گرفت خداوند چنین دستور داد (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَىٰ وَتُمْ عَلِيمُونَ^۳). ترجمه: ای مومنان در حالت شکر و مستی نماز نخوانید تا خوب بدانید چه می‌خوانید).

بعد از نزول این آیه برخی ها بعد از فراغت نماز شراب نوشیدن و برخی دیگر کاملاً ترک کردند.^۴ مرحله چهارم حرمت شراب به گونه کلی و قطعی: در این مرحله حرمت شراب به گونه قطعی و نهایی اعلام شد (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ^۵). ترجمه: ای مومنان شراب، قمار، انصاب و ازلام پلید و کار شیطانی هستند از اینها دوری کنید تا رستگار شوید).^۶

اگر این موارد تدریجی نازل نمی‌شد ممکن تطبیق این حکم و احکام شبیه آن به خوبی و راحتی جامه عمل نمی‌پوشید بدون شک زمینه تدریجی بودن احکام و وضع قوانینی اجتماعی را، نسخ برخی آیات توسط برخی دیگر هموار کرده است بنا بر این وجود نسخ در قرآن کریم از سر حکمت و هدف صورت گرفته است.

و همچنان حفظ عقل یکی از مقاصد ضروری و مهم شریعت است که این مقصد تدریجاً به خوبی تحقق می‌آید. ۳- آزمایش و امتحان مکلف: امتحان و ابتلای مکلف یکی از سنت همیشگی خداوند است و انسان را به مسایل گوناگون توسط ابزار و وسایل مختلف مورد ابتلا آزمایش قرار می‌دهد^۷ نسخ نیز یکی از ابزار ابتلای بنده گان است خداوند متعال ابتدا حکمی را تشریح می‌کند و سپس آن را به هدف امتحان منسوخ می‌کند چون در وجود نسخ مکلف مورد آزمایش قرار می‌گیرد که کی‌ها پیروی می‌کند و کی‌ها سرپیچی زیرا تبدیل و تغییر احکام شریعت نوعی امتحان برای دل‌ها است تا خداوند پاک را از ناپاک جدا سازد، مانند تغییر قبله از بیت المقدس به سوی مسجد الحرام، ابتدا پیامبر و مسلمانان در نمازهای شان براساس دستور پیامبر رو به بیت

^۱ بقره، آیه.

^۲ ابوالبرکات عبدالله بن احمد حافظ الدین نسفی، (۱۴۱۹هـ.ق)، مدارک التنزیل و حقایق التاویل، درالکلم الطیب، چاپ اول، ج ۱، ص ۱۸۱.

^۳ نساء، آیه ۴۳.

^۴ ابوعبدالله محمد بن احمد انصاری قرطبی، (۱۳۸۴هـ.ق)، الجامع لاحکام القرآن، دارالکتب المصریه - قاهره، چاپ دوم، ج ۶، ص ۲۸۶.

^۵ مائده، آیه ۹۰.

^۶ محمد علی صابونی، ترجمه: عبدالکریم ارشد، التبیان فی علوم القرآن، (۱۳۹۶هـ.ش)، نشر شیخ الاسلام احمد جام، چاپ اول، ص ۵۱.

^۷ احمد مراد، خانی، (۱۳۹۷ هـ.ق)، سنت‌های اجتماعی الهی در قرآن، ناشر مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی چاپ هفتم، ص ۲۲۳.

المقدس می نمودند و توسط این آیه منسوخ می گردد (قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ^۱ ترجمه: ما رو کردن گاه به گاه تو به سوی آسمان را می بنیم پس تو را به قبله متوجه خواهیم ساخت که خشنود خواهی شد و لذا رو به مسجدالحرام کن). خداوند متعال در حکمت تغییر و نسخ قبله اولی چنین تصریح فرموده (وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَيَّ عَقْبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ^۲ ترجمه: ما قبله را که بر آن بودی قبله قرار ندادیم مگر برای اینکه بدانیم چه کسی از پیامبر پیروی می کند).

با این نسخ ایمان و تسلیم واقعی از نفاق و لجاجت جدا می شود و مومن واقعی از غیر شناخته تفکیک می گردد.^۳
 ۴- آسان گیری و خیر خواهی برای امت: زمانیکه حکمی نسخ می شود در بدل آن حکم آسان می آید و یا حکم سخت و اگر نسخ به حکم آسان تر انجام شود در آن آسانی برای امت نهفته است مانند مصابره در برابر دشمن در ابتدا بر اساس فرمان یک نفر در برابر ده نفر مقابله می کرد (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَبِرُوا يَغْلِبُوا مِائَتِينَ^۴ ترجمه: ای پیامبر مومنان را به جهاد برانگیز اگر از میان شما بیست تن باشند بر دوصد تن غالب می شوند) و سپس خداوند این حکم را نسخ نموده دستور داد که یک نفر شما در برابر دو نفر آنها مقابله کنند کافی است (الَّذِينَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفِينَ بِإِذْنِ اللَّهِ^۵ ترجمه: اکنون خداوند بر شما تخفیف داده و معلوم داشت که در شما ضعفی هست پس اگر میان شما صد تن شکبیا باشند بر دوصد تن پیروز گردند و اگر از شما هزار تن باشند به توفیق الهی بر دو هزار تن غلبه کنند و خدا با شکیبایان است). بر علاوه میدان جهاد، خداوند در همه موارد آسان گیر است (يُؤَيِّدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُؤَيِّدُ بِكُمُ الْعُسْرَ^۶ ترجمه: خداوند به شما اراده آسانی دارد که اراده سختی).

اگر نسخ به حکم سخت تر باشد در آخرت ثواب بیشتر در پی دارد چون پاداش بر اساس سختی ها است و مطابق قواعد شرعی است که گفته می شود (پاداش بر اساس تکلیف است)، مانند نسخ روزه عاشورا که روزه ماه رمضان جایگزین آن شده است و نسخ دو رکعت نماز که نماز پنج وقت جایگزین شده است واضح است روزه رمضان و نماز های پنجگانه دارای ثواب و پاداش بیشتر است.^۷

^۱ بقره، آیه ۱۴۴.

^۲ بقره، آیه ۱۴۳.

^۳ محمد عبدالعظیم الزرقانی، (۱۴۱۵هـ ق)، مناهل العرفان فی علوم القرآن، انتشارات دارالکتاب العربی-بیروت، چاپ اول، ج ۲، ص ۱۸۲.

^۴ انفال، آیه ۶۵.

^۵ انفال، آیه ۶۶.

^۶ بقره، آیه ۱۸۵.

^۷ ابو عبدالله محمد ابن عمر بن الحسن بن الحسن الرازی (۱۴۲۰هـ ق)، التفسیر الکبیر، دارالاحیاء تراث عربی بیروت، ج ۳، ص ۶۴۱.

مناقشه

بحث نسخ یکی از مباحث مهم و مطرح علوم قرآنی به شمار می‌رود و همیشه مورد تاکید و توجه پیشینیان و پسینیان بوده است امروزه نیز تفسیر آیات قرآن کریم و شناخت برخی احکام از منظر فقه و اصول بدون توجه به آن امکان پذیر نیست به همین منظور بحث‌های گسترده‌ای در این حوزه صورت گرفته است و هرکسی از زاویه‌ای دید خویش به آن نگریسته است که بیشترین تمرکز روی تعریف، شرایط و انواع نسخ و دیدگاه دانشمندان در مورد پذیرش و عدم پذیرش آن بوده است و به ندرت دیده می‌شود دانشمندی روی حکمت‌های نسخ ورود نموده باشد برخی دانشمندانی در این بحث ورود نموده اند اما چندان کافی و مفصل نیست تنها از حکمت‌ها نام برده اند و ورنج هیچ‌گونه توضیح و مثال عملی را نکشیده اند تحقیق حاضر بر علاوه تبیین حکمت‌ها برای هرکدام مثال‌ها و نمونه‌های واضحی آورده و هرکدام را با آیات قرآن کریم تطبیق داده است دقیقاً نقطه افتراق با سایر تحقیقات را همین مورد برجسته ساخته است.

نتیجه‌گیری

نسخ به معنای رفع حکم شرعی با دلیل شرعی متاخر از آن است و یکی از موضوعات مهم علوم قرآن فقه و اصول فقه به شمار می‌رود.

نسخ مطلقاً شرایط خاص خود را دارد اگر شرایط آن متحقق نگردد نسخی وجود ندارد.

در مورد وقوع نسخ در قرآن همه دانشمندان علوم اسلامی اتفاق نظر دارند و به دلایل فراوانی استناد نموده اند. نسخ به طور عموم به چهار نوع است نسخ قرآن با قرآن، سنت با سنت، قرآن با سنت و نسخ سنت با قرآن. در قرآن کریم سه نوع نسخ وجود دارد، نسخ تلاوت و حکم، نسخ حکم دون تلاوت و نسخ حکم و تلاوت. نسخ در قرآن کریم دارای حکمت‌های فراوانی از قبیل توجه به مصالح بنده گان، تدریج در تشریح احکام آسمانی، آزمایش و امتحان مکلف و خیرخواهی و آسان‌گیری برای امت است.

نمونه آیات ناسخ و منسوخ که برای آنها حکمت‌ها و فواید بیان گردید به طور نمونه گزینش شده اند به همین ترتیب همه آیات که نسخ می‌شود و به عوض آن‌ها حکم جدیدی توسط آیات دیگر جایگزین می‌شود دارای حکمت‌های است که در فوق تذکر رفته است.

فهرست منابع

قرآن کریم

- ۱- ابن عربی، ابوبکر، (۱۴۱۳هـ ق)، الناسخ و المنسوخ، نشر مکتبه الثقافه الدینیة.
- ۲- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۰۴ ق) **لسان العرب**، بیروت دار احیاء التراث العربی.
- ۳- احمد مراد، خانی، (۱۳۹۷ هـ ق)، سنت های اجتماعی الهی در قرآن، ناشر مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- ۴- احمد، بن فارس، (۱۳۹۹ هـ ق)، معجم مقاییس اللغة، دارالفکر.
- ۵- اندلسی، ابو محمد علی بن احمد بن سعید بن حزم، (۱۴۰۶ هـ ق)، الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم، دارالکتب العلمیه- بیروت لبنان.
- ۶- بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم، (۱۴۳۳ هـ ق)، صحیح البخاری، نشر دارالتاصل - قاهره.
- ۷- ترمذی، ابو عیسی محمد بن عیسی بن سوره، (۱۴۳۰ هـ ق)، سنن الترمذی، ناشر دار احیاء التراث العربی، بیروت- لبنان.
- ۸- رازی، ابو عبدالله محمد ابن عمر بن الحسن بن الحسن، (۱۴۲۰ هـ ق)، التفسیر الکریم، داراحیاء التراث العربی، بیروت- لبنان.
- ۹- راغب، اصفهانی، (۱۴۱۲ هـ ق)، المفردات فی غریب القرآن، نشر دارالقلم، الدارالشامیه - دمشق.
- ۱۰- زرقانی، محمد عبدالعظیم، (۱۴۱۵ هـ ق)، مناهل العرفان فی علوم القرآن، انتشارات دارالکتب العربی-بیروت-لبنان.
- ۱۱- زرکشی، بدرالدین بن بهادر، (۱۳۷۶ هـ ق)، البرهان فی علوم القرآن، نشر دار المعرفه، بیروت، لبنان.
- ۱۲- سدوسی، القتاده بن دعامه، (۱۴۱۸ هـ ق)، الناسخ و المنسوخ، ناشر موسسه الرساله.
- ۱۳- صابونی، محمد علی، ترجمه: عبدالکریم ارشد، (۱۳۹۶ هـ ش)، التبیان فی علوم القرآن، نشر شیخ الاسلام احمد جام.
- ۱۴- صابونی، محمد علی، مترجم: فرزاد پارسا، (۱۳۹۸ هـ ق)، تفسیر آیات احکام، نشر کردستان، سندج.
- ۱۵- عتر، نورالدین، (۱۴۴۲ هـ ق)، علوم القرآن الکریم، انتشارات دارالمنهاج القویم-دمشق.
- ۱۶- علی بن محمد، آمدی، (۱۳۸۷ هـ ش) الاحکام فی اصول الاحکام، موسسه النور، - ریاض.
- ۱۷- عماره، محمد، مترجم: یاسین عبدی، (۱۳۹۷ هـ ش)؛ منطق فهم نسخ در قرآن، نشر احسان تهران.
- ۱۸- قرطبی، ابو عبدالله محمد بن احمد انصاری، (۱۳۸۴ هـ ق)، الجامع لاحکام القرآن، دارالکتب المصریه- قاهره.
- ۱۹- قزوینی، محمد بن یزید بن ماجه، (۱۴۳۰ هـ ق)، سنن ابن ماجه، نشر دارالرساله العالمیه.
- ۲۰- نسفی، ابوالبرکات عبدالله بن احمد حافظ الدین، (۱۴۱۹ هـ ق)، مدارک التنزیل و حقایق التاویل، دارالکلم الطیب.
- ۲۱- نیسابوری، ابوالحسین مسلم بن الحجاج القشیری، (۱۳۷۴ هـ ق)، داراحیا تراث العربی - بیروت لبنان.

